

УДК 351.75.14

В. М. КУПРІЙЧУК

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ 1917 – 1920 рр.

Розглянуто державотворчі процеси розвитку позашкільної освіти в період визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. Розкрито роль у цьому процесі українських урядів, місцевих органів влади, громадських, культурних організацій, політичних партій, профспілок.

Ключові слова: гуманітарний розвиток, позашкільна освіта, Центральна Рада, Гетьманат, Директорія УНР, громадські організації, профспілки, політичні партії.

The article examines the state-of-school education processes during the liberation struggle in 1917 – 1920 reveals a role in this process Ukrainian governments, local authorities, public and cultural organizations, political parties and trade unions.

Key words: human development, extracurricular education, the Central Council, the hetman, the Directory of the UNR, NGOs, trade unions, political parties.

Створення національної системи освіти в період визвольної боротьби 1917–1920 рр. керівники країни розглядали нероздільно з ліквідацією неписьменності серед дорослого населення та підвищення його загальнокультурного рівня. Це було складовою частиною концепції гуманітарного будівництва, яку розробили Центральна Рада, Гетьманат та Директорія УНР. Її реалізація, на відміну від шкільного будівництва, мала свою особливу специфіку і труднощі виконання. Їх зміст зводився до того, що доросле населення не могло на тривалий час відірватися від виробництва, сісти за парти на місяці або роки, щоб здобути освіту. Тому перед державними діячами постало завдання виробити такі форми і методи державної політики в позашкільній освіті, які б дали можливість за короткий проміжок часу отримати елементарну освіту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що питанням позашкільної освіти як чинника розвитку державотворчих процесів в Україні в період національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр. присвячено праці відомих українських учених, діячів, літераторів, ідеологів і організаторів національно-визвольної боротьби українського народу: М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Донцова, П. Христюка, М. Шаповалова, Г. Ващенко, Д. Дорошенка, І. Крилова, С. Сірополка, С. Філоненка.

На сучасному етапі розробкою даної теми займалися І. Лиханова, С. Скидан, Я. Малик, Ю. Павленко, В. Шейко, П. Аршинов, В. Литвин, М. Королюк, А. Соколов, А. Процик, С. Хмара та ін.

У наукових дослідженнях зазначених авторів багато зроблено на шляху напрацювання теоретичного, методологічного й емпіричного базису з розвитку

позашкільної освіти. Водночас вплив різноманітних контекстів на аналіз розвитку позашкільної освіти в період визвольної боротьби в 1917 – 1920 рр. потребують більшої уваги вітчизняних науковців, оскільки це диктується динамікою суспільних перетворень в Україні.

Мета статті – проаналізувати роль урядів за доби Української національної революції 1917 – 1920 рр. і громадських, культурних організацій у процесі розвитку позашкільної освіти та ліквідації неписьменності серед населення.

1917 – 1920 рр. – складний і неоднозначний період в історії України. Це часи революційних перетворень, у ході яких спостерігався злет національної свідомості, відновлення української державності та докорінна перебудова в галузі освіти. Зі створенням Української Центральної Ради в 1917 р. береться курс на відродження національної освіти, а саме: повна українізація школи, видання шкільних підручників, відкриття українських гімназій, кафедр українознавства у вищих навчальних закладах, створення Української шкільної ради тощо. Величезну роль у цьому процесі відіграла позашкільна освіта як чинник розвитку державотворчих процесів, яка, власне, і проводила роботу, пов'язану з ліквідацією неписьменності серед дорослого населення.

За рішенням Центральної Ради у структурі Генерального Секретаріату освіти було створено Департамент державного управління позашкільної освіти, який узяв на себе організаційну і практичну роботу, пов'язану з ліквідацією неписьменності в Україні [8].

Важливим кроком у посиленні боротьби з неписьменністю став наказ Генерального Секретаря освіти І. Стешенка про залучення до цієї роботи місцевих відділів шкільної освіти. Це дало можливість залучити десятки тисяч учителів і працівників освітніх закладів для організації численних курсів з ліквідації неписьменності в містах і селах України.

Державотворча діяльність Генерального Секретаріату освіти в Україні розпочалася зі створення народних університетів, які надавали громадянам загальну освіту з гуманітарних і природничих дисциплін. В університетах, як правило, діяли лекторії з вивчення історії, літератури, культури, права, основ ведення економіки, сільського господарства та інших виробничих галузей. Заняття проводили кваліфіковані спеціалісти, викладачі інститутів, відомі діячі науки і культури України, в тому числі Д. Дорошенко, В. Винниченко, С. Русова. Згодом на базі окремих громадських університетів створилися повноцінні вищі наукові заклади – інститути або університети. Зокрема, у Сумах за рішенням міської думи, участі “Просвіти”, профспілкових організацій було відкрито гуманітарний університет. Народні університети відкрилися в Катеринославі, Миколаєві, Одесі та інших містах і повітових центрах [3].

Під час проведення Генеральним Секретаріатом Всеукраїнської наради працівників позашкільної освіти делегатами було прийнято рішення щодо перенесення центру боротьби з малограмотністю у віддалені від міст села та хутора.

Так, Центральна Рада і уряд винесли на державний рівень питання боротьби з неписьменністю, підвищення загальнокультурного рівня дорослого населення,

заклали основи проведення цієї роботи й залучили до участі в ній населення України, різні громадські, культурні організації.

Державна політика в подальшій ліквідації неписьменності продовжувалася урядом Гетьманату, який узяв курс на широку розбудову всіх напрямків позашкільної роботи. Поряд з матеріальним забезпеченням Міністерство народної освіти та мистецтва продовжувало далі працювати над удосконаленням форм і методів проведення позашкільної роботи. Для неписьменного населення відкривалися нові курси грамотності, вечірні, недільні школи, хати-читальні. Громадяни, які мали вже початкову освіту, могли продовжити її в нововідкритих вечірніх гімназіях, професійних училищах, народних університетах. До цієї роботи залучалися учителі шкіл, студенти, викладачі інститутів й університетів, науковці. Проводити позашкільну освіту організаційно допомагали спеціально створені комісії ліквідаторів неписьменності, які діяли майже в усіх повітових центрах України.

Таким чином, державотворчий процес уряду П. Скоропадського в боротьбі з неписьменністю надав новий поштовх для розгортання позашкільної роботи в усіх регіонах Української держави. Велика позашкільна робота проводилася на Полтавщині. У ній губернське земство спільно з комісією позашкільної освіти та “Просвітою” виробили програму ліквідації неписьменності, асигнували гроші для відкриття вечірніх українських шкіл дорослим у містах і селах губернії. Виконуючи її, впродовж другої половини 1918 р. за місцеві фонди відкрилося в губернії 60 постійно діючих вечірніх шкіл і в багатьох населених пунктах курси грамотності [9].

Рада Міністрів збільшила асигнування і на створення нових народних університетів. Їх відкриття в добу Гетьманату набуло масового характеру, що стало однією з особливостей гетьманського періоду розвитку позашкільної освіти. Народні університети відкривалися у великих промислових містах, містечках і навіть селищах. За півроку їх було засновано 40 і загальна чисельність доведена до 50 одиниць. Крім постійно діючих, утворилося також декілька десятків тимчасових і виїзних (подорожуючих) університетів. Порівняно з попереднім періодом почали змінюватися й удосконалюватися форми їх роботи, функції, завдання, цілі. Унаслідок цих перетворень народні університети, хоч і залишалися загальнокультурними освітніми закладами, але частина з них уже вийшла на рівень надання слухачам необхідних знань для продовження навчання в технікумах чи інститутах. До таких, насамперед, належав Полтавський міський народний університет, в якому, після часткового його реформування, відкрилися історико-філологічний, соціально-економічний, природничий і лекторський факультети [7].

Отже, державне управління Української держави ще більше розгорнуло позашкільну роботу, а відповідні структури Міністерства народної освіти та мистецтва розширили і поглибили всі форми позашкільної роботи. Ці заходи дали можливість охоплювати все більшу й більшу кількість неписьменного населення як у містах, так і в селах. Причому особливістю боротьби з неписьменністю гетьманського періоду, порівняно з добою Центральної Ради стало те, що ця робота

активно перемішалася в сільську місцевість і до її проведення широко залучалися державні структури та різні громадські організації.

Державотворчий процес позашкільної освіти як у теоретичному, так і в практичному плані значно просунувся вперед за доби Директорії УНР. Наприкінці 1918 р. з ініціативи міністра народної освіти І. Огієнка в містах, і особливо в селах, розпочали створюватися Народні Доми, які повинні були стати в населених пунктах осередками проведення культурно-масової, у тому числі й освітньої роботи. На реалізацію цього задуму було вироблено законопроект, і хоч він не набув чинності закону через відхід Директорії з Києва, однак Народні Доми місцями активно розпочали створюватися і проводити відповідну роботу.

На початку 1919 р. в УНР уже діяла розгалужена мережа різних вечірніх шкіл, курсів, груп ліквідації неписьменності, які налічували близько 8 тис. Але ці освітні осередки не мали чіткої організації внутрішнього навчального процесу, діяли за різними програмами і планами й часто не давали належної ефективності навчання. Тому Департамент позашкільної освіти Міністерства народної освіти УНР розробив нові програми з єдиними навчальними нормативами для різних рівнів позашкільної освіти, розпочинаючи від отримання початкової грамотності і закінчуючи початковою та середньою освітою. Згідно з новими нормативами, період навчання для неписьменного населення визначався 185 днів на рік і тривав протягом трьох років [3].

За розпорядженням Департаменту позашкільної освіти при бібліотеках і хатах-читальнях створювалися гуртки читання літератури.

Ці та інші методи управління значно поліпшили роботу з неписьменними, підвищили якість навчання та загальний культурний рівень людей, які відвідували позашкільні культурно-освітні заклади.

З державними новаціями Департамент позашкільної освіти підійшов і до діяльності університетів, які за попередні два роки зарекомендувати себе результативною просвітницькою роботою. Порівняно з попередніми роками дещо змінилися методи просвітницької діяльності університетів. Частина з них розпочала широко практикувати нову форму роботи як перехід від стаціонарної діяльності до мандрівної. Директорія і уряд разом з місцевими органам влади виділяли необхідні фінанси, комплектували колективи педагогів, лекторів, забезпечували їх навчальною літературою і наочно-пізнавальними матеріалами [1].

Після еміграції Директорії за кордон українців-емігрантів уряд організував ряд шкіл, університетів, бібліотек, наукових товариств, які проводили досить велику культурно-освітню роботу серед української діаспори в Європі. Створені за кордоном Директорією УНР культурні заклади перетворилися згодом на великі науково-культурні центри української еміграції, які зробили помітний внесок у збереження джерел і подальший розвиток української національної культури.

Державотворча діяльність Директорії і уряду УНР у сфері розбудови позашкільної освіти помітно збільшила мережу позашкільних освітніх закладів з удосконаленням методики проведення в них навчання, створила Народні Доми як центри культурно-просвітницької роботи, поліпшила діяльність народних університетів та культурно-освітню роботу серед українців зарубіжжя.

Загалом проведена робота українських урядів за доби національної революції 1917 – 1920 рр. у процесі розвитку позашкільної освіти та ліквідації неписьменності серед населення дала свої результати. За цей період залежно від регіону його кількість зменшилася з 85 – 90 до 50 – 60 %, що для умов визвольної боротьби було достатньо високим показником. Однак серед населення, особливо віком після 40 – 45 років, відсоток малограмотних громадян залишався ще досить високим.

Поряд з державними органами велику позашкільну роботу проводили громадські, культурні організації, політичні партії. Особливо вагомий внесок у розгортання культурно-освітньої роботи серед населення зробили “Просвіти”. Ці організації, після царських переслідувань і заборон, розпочали інтенсивно створюватися при допомозі держави й участі культурних сил України в 1917 р. “Просвіти”, поряд з проведенням широкого спектра культурних перетворень, брали активну участь і в позашкільній роботі [2].

У 1918 р. у багатьох регіонах і великих містах громадські, культурні та інші організації розпочали об’єднуватися у спілки, товариства, союзи і спільно проводити культурну роботу. На Катеринославщині створилося товариство “Українська культура”, яке провело значну організаційну роботу і надало матеріальну підтримку заснуванню в губернії мережі вечірніх шкіл, училищ, курсів ліквідації неписьменності.

Активну участь в організації позашкільної роботи в низці регіонів, незважаючи на політичні розколи в своїх рядах, особливо у другій половині 1918-1919 рр., брали українські політичні партії. На Київщині, Чернігівщині, Поділлі, Полтавщині було засновано сотні шкіл, осередків ліквідації неписьменності, бібліотек. Налагоджували друкування шкільних підручників, організовували курси з підготовки учителів-ліквідаторів неписьменності.

У проведенні позашкільної роботи брали участь різні молодіжні організації, студентські спілки. Уже в 1917 р. молодь стала активно брати участь у культурних перетвореннях, які розпочалися в Україні. Їх зусиллями в селах були організовані курси ліквідації неписьменності, вечірні школи, хати-читальні, молодіжна рубрика в повітовій газеті, через яку велася культурно-пропагандистська робота серед населення [4].

Отже, молодіжні організації в багатьох районах, населених пунктах зробили помітний, а часом і вирішальний внесок у розгортання позашкільної культурно-освітньої роботи та ліквідації малограмотності серед молоді та дорослого населення.

Вагому підтримку поширенню освіти в масах надавали профспілки. У доповнення до діючих утворилися десятки нових галузевих профспілок, а в 1919 р. профспілковий рух поширився і на сільську місцевість. На Київщині за перше півріччя 1919 р. профспілками було засновано 60 вечірніх шкіл, мережу технічних курсів, декілька вечірніх училищ, близько 100 груп ліквідації неписьменності, десятки бібліотек, лекторіїв, клубів [5].

Упродовж 1917 – 1920 рр. профспілками України відкрито близько 5 тис. шкіл, училищ, бібліотек, клубів, фінансувалася діяльність сотень курсів ліквідації неписьменності. Мережа культурних закладів, створена профспілками, охоплювала навчанням і культурною роботою десятки тисяч працюючого населення.

Позашкільні культурні осередки відкривали кооперативні спілки, які виділяли кошти для заснування різних культурних закладів. Особливо багато за рахунок кооперативів створювалося вечірніх шкіл, економічних, комерційних училищ, бібліотек, клубів. У Київській, Полтавській, Миколаївській губерніях кооперативи заснували мережу сільськогосподарських курсів [6].

Таким чином, проведений аналіз діяльності неурядових організацій щодо розвитку позашкільної освіти та ліквідації неписьменності серед населення в добу визвольної боротьби вказує на те, що громадські і культурні організації створили широку мережу різних культурно-освітніх закладів та осередків, які діяли не тільки в містах, а практично в усіх селах і створювали сприятливі умови громадянам підвищувати власний загальнокультурний рівень.

Отже, з викладеного можна зробити виновок, що створена українськими урядами позашкільна система освіти як чинник розвитку державотворчих процесів в Україні, в період національно-визвольної боротьби 1917 – 1920 рр., зробила помітний внесок у теорію і практику культурних перетворень народів, які стали на шлях суверенного розвитку. Позашкільна освіта відкрила простори широким народним масам вийти за короткий час з вікової темряви неграмотності, підняти свій загальнокультурний та інтелектуальний рівень і заклала міцний матеріальний фундамент повної ліквідації неписьменності в Україні в найближче післяреволюційне десятиліття.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому вивченні та виробленні конкретних пропозицій щодо шляхів упровадження державної політики в розвитку позашкільної освіти як чинника державотворчих процесів у період визвольних змагань 1917 – 1920 рр.

Література:

1. III Всеукраїнський кооперативний з'їзд // Робітнича газета. – 1918. – 29 травня.
2. Заседание Полтавской комиссии внешкольного образования // Полтавские новости. – 1918. – 15 июня.
3. *Кочошко Ф. І.* Культурно-освітні організації Півдня України (1917 – кінець 1920 років) / *Ф. І. Кочошко* // Архіви України. – 1998. – № 1 – 6. – С. 70.
4. Культурно-просвітня комісія Київських профспілок // Боротьба. – 1919. – 9 липня.
5. Курси дорослих // Нова Рада. – 1917. – 25 листопада.
6. Народа земських і міських діячів позашкільної освіти // Нова Рада. – 1918. – 9 січня.
7. Позашкільна освіта на Лубенщині // Лубенщина. – 1919. – 24 січня.
8. Постанова I Всеполтавського з'їзду “Просвіти” 10 – 12 травня 1918 р. // Провесінь. – 1918. – 2 червня.
9. *Розовик Д.* Участь політичних партій та громадських організацій України у національно-культурному будівництві (1917 – 1920 рр.) / *Д. Розовик* // Грани. – 2000. – № 2. – С. 37.

Надійшла до редколегії 29.12.2011 р.